

Neerlands India. De wereld van de VOC: calvinistisch en multi-cultureel

GERRIT J. SCHUTTE*

1 Perspectief¹

Dit jaar wordt in Nederland en elders veel aandacht geschonken aan de geschiedenis van de Verenigde Oostindische Compagnie.² Dat is begrijpelijk. Want de VOC was 's werelds eerste multinational - en een heel succesrijke zelfs: minder dan 12 procent dividend heeft zij nooit uitbetaald! Zij organiseerde in de twee eeuwen van haar bestaan zo'n 5000 scheepsreizen naar de Oost en zond een miljoen personeelsleden uit. Haar zetel was gevestigd in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, maar zij bezat, van Kaapstad tot Nagasaki en van Mocha tot Nieuw-Guinea, een heel netwerk aan loges, kantoren en nederzettingen in een

* Prof. dr. G.J. Schutte is verbonden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Zijn fascinatie met de Zuid-Afrikaanse geschiedenis dateert van 1965, toen hij als gaststudent en nagraadse onderzoeker aan de Universiteit van Suid-Afrika te Pretoria verbleef. Hij is voorzitter van de Nederlandse Stuurgroep ten behoeve van de samenwerking tussen Nederlandse en Zuid-Afrikaanse historici.

¹ Voor deze bijdrage is gebruik gemaakt van G.J. SCHUTTE ed., *Het Indisch Sion. De Gereformeerde kerk onder de Compagnie* (Hilversum 2002) en G.J. SCHUTTE, 'Christendom en Compagnie', in Leonard Blussé en Ilonka Ooms eds., *Kennis en Compagnie. De Verenigde Oostindische Compagnie en de moderne wetenschap* (Amsterdam 2002) 87-99

2. De oudere literatuur over de VOC is beschreven in W.PH. COOLHAAS, *A critical Survey of Studies on Dutch colonial History* (second edition by G.J. SCHUTTE; The Hague 1980); opgave van recente literatuur biedt F.S. GAASTRA, *De geschiedenis van de VOC* (Zutphen, 2002), pp. 179-188.

veelvoud aan steden, staten en landen. Zij was mede dankzij die steunpunten en een vloot van tientallen schepen een geduchte maritieme macht in de Indische en Grote Oceaan. In de loop der jaren verwierf zij zich een omvangrijk koloniaal bezit in Zuid- en Zuidoost Azië en Afrika. De VOC was dus een toonbeeld van de onvoorstelbare ondernemingsgeest van Holland in zijn Gouden Eeuw,³ ontdekte nieuwe werelddelen en culturen en legde de grondslag voor een blijvende band tussen Oost en West, niet alleen economisch maar ook cultureel.⁴

Er zijn dus allerlei redenen, om een internationaal historisch congres te beleggen over de VOC. En juist aan de Kaap. Want hier kan de oprichting van de VOC in 1602 immers gecombineerd worden met haar vestiging aan de Kaap in 1652 en dus de grondlegging van het huidige Zuid-Afrika. Wel vindt dit congres naar mijn mening een paar jaren te laat plaats. We kunnen immers geen aandacht schenken aan de herdenking van de oprichting van de VOC zonder tegelijkertijd geen aandacht te geven aan haar opheffing.

Wie haar oprichting als ijkpunt van haar herdenking hanteert, richt de aandacht automatisch op haar prestaties en successen, de fascinatie die uitgaat van de verre wereld van de VOC. Maar terwille van het historisch perspectief is het natuurlijk noodzakelijk dat wij ons tegelijkertijd wel degelijk bewust zijn van het feit dat de VOC door de Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek in september 1796 is genationaliseerd en vervolgens met ingang van eind 1799 is opgeheven.

En dat niet, zoals ik indertijd in *De Nederlandse Patriotten en de koloniën* heb aangetoond, omdat de VOC failliet was, *Vergaan Onder Corruptie* zoals men het toen zei, ondergegaan onder torenhoge schulden nadat zij haar monopolie en marktpositie had verloren. Maar de VOC werd opgeheven omdat zij moreel failliet was.⁵

De Compagnie was een voorbeeld van corruptie, nepotisme en vriendjespolitiek, zij behandelde het eigen personeel slecht en onderdrukte haar onderdanen in Afrika en Azië. Er waren bijvoorbeeld vier dikke delen *Kaapsche Geschillen* nodig in 1784 om de klachten van de Kaapse Patriotten te bundelen, en ook Hendrik Cloete, de heer van Groot Constantia en Nooitgedagt, had vele rekesten en stapels brieven nodig om vrije handel in zijn fameuze wijn te verwerven.⁶

3. Aldus de aankondiging van de uitgever van Gaastra, *Geschiedenis van de VOC*. Zie ook M. PRAK, *De Gouden Eeuw* (Nijmegen 2002).

4. Literatuur: F.S. GAASTRA, *De geschiedenis van de VOC*, pp. 183-184 en BLUSSÉ en OOMS, *Kennis en Compagnie*.

5. G.J. SCHUTTE, *De Nederlandse Patriotten en de koloniën* (Groningen 1974).

6. *Kaapsche Geschillen* (z.p. [Amsterdam], 1784; 4 dln); G.J. SCHUTTE ed., *Hendrik Cloete, Groot Constantia en de Compagnie* (Kaapstad, 2002).

De VOC herdenken, haar geschiedenis en erfenis evalueren, kan dus niet plaatsvinden zonder aandacht te schenken aan haar gevolgen en haar slachtoffers: de peperboeren van Banten, de koffieboeren van Java, de wevers van India, de kaneelschillers van Ceylon, de eigenaren van de nootmuskaatperken op Banda en de theepluksters in China. Het is dus begrijpelijk, dat Indonesia geen officiële vertegenwoordiger stuurde naar de herdenking in de Haagse Ridderzaal op 20 maart 2002; de Indonesische minister van economie sprak er (in het Nederlands) op persoonlijke titel. Molukse organisaties (in Nederland) hebben er zelfs gedemonstreerd: er valt immers niets te vieren, de VOC heeft de inwoners van de Molukse eilanden de vrijheid, de specerijrijksdommen en zelfs de identiteit ontnomen. De Compagnie heeft op Banda de bevolking gedood, honderdduizenden slaven verhandeld en getransporteerd, veel mensen verbannen of gedwongen elders gevestigd - de Kaap was een bekend verbanningsoord voor lastige Aziaten. En wie verstaat niet het protest tegen het verloren bezit van 'het land van de vaderen', die een achttiende-eeuwse Khoikhoi-profeet uit Swellendam ertoe bracht om de ondergang van de wereld tegen 25 oktober 1788 aan te kondigen, die zou beginnen met - de ondergang van de koloniale orde en de dood van alle blanken, als het begin van een nieuwe wereld.⁷

Ook valt dus gemakkelijk een *Zwartboek van Nederland overzee* samen te stellen uit alle zwarte bladzijden uit de geschiedenis van de VOC.⁸ Want de Compagnie verdiende schatten geld aan de verkoop van opium aan arme verslaafden en aan een uitgebreide slavenhandel. Bovendien verdedigde zij zonodig haar koloniaal gezag desnoods met bruto geweld en handhaafde zij tal van Aziatisch despoten en feodale heersers. De Compagnie mocht dus niet langer blijven bestaan, vonden de Bataafse machthebbers uit die Verlichte tijd; voor haar was geen plaats in de nieuwe eeuw van *Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap*. En dus hieven zij de Compagnie op, per ultimo december 1799, om ruimte te geven aan een nieuwe wereld in een nieuwe eeuw, met ingang van de eerste januari 1800.

Vandaar dat ik dit congres dus liever georganiseerd had gezien bij de eeuwwisseling, rondom de 31ste december 1999/1ste januari 2000! De VOC is opgericht, maar zij is ook opgeheven. Jan van Riebeeck zette op 6 april 1652 in Zuid-Afrika voet aan land, maar hij is ook weer vertrokken, en de Kaap is niet meer Hollands.

7. R.S. VILJOEN, "Land of our fathers". Jan Paerl: a Khoikhoi prophet in Cape colonial society, 1761-1851 (diss. Leiden, in voorbereiding).

8. E. VANVUGT, *Zwartboek van Nederland overzee* (Soesterberg 2002).

2 Identiteit

De geschiedenis van de VOC kent tal van aspecten en de bestudering ervan is legitiem en noodzakelijk en interessant. Haar ingewikkelde inrichting en structuur bijvoorbeeld, en haar beleidsvoering en administratie, als ook haar financieel beleid, individendepolicy en de handel in haar aandelen.⁹ Of haar - vaak overschatte - bijdrage tot de economie van Nederlandse Republiek,¹⁰ de recruterings- en carrières van haar personeel, de omvang en kwaliteit daarvan.¹¹ Ook na de studies van Glammann, Meilink-Roelofs, Furber, Steensgaard en Chaudhuri is nog veel te onderzoeken over haar rol als handelsmacht, over haar cargo's en handelsstromen, de rol van goud en zilver en de uitkomst van haar inter-Aziatische handel in het geheel van haar handel.¹² Bepaald nog niet tot in details is bekend haar maritieme vermogen en militaire betekenis en dus haar optreden als machtsfactor in Azië, haar relaties, diplomatie en oorlogvoering. Bestudering van de corruptie onder het VOC-personeel¹³ is niet alleen een interessant onderwerp als zodanig, maar betekent de kennismaking met de ambtelijke mentaliteit in de vroeg-moderne tijd - en in hoeverre de koloniale VOC-bureaucratie Europese en Aziatische elementen in dezen bijeenbracht. Een belangwekkend onderwerp blijft de ontmoeting van mensen en culturen uit Oost en West in het Compagnieskader, hun samenwerking en conflicten, hun onderlinge beïnvloeding en de opkomst van nieuwe koloniale identiteiten. Speciale aandacht vergt in dat kader de uitwisseling van cultuur en wetenschap; de bijdrage tot wetenschappen als de taalkunde en de antropologie. En de geschiedenis van zending, godsdienstwetenschap en filosofie. Terreinen van onderzoek die nog lange niet afgegraasd zijn. Want de archieven in Nederland, Afrika en Azië bewaren vier strekkende kilometer VOC-archivalia, en vele bundels en folianten daaronder zijn nog nooit bestudeerd.

-
9. F.S. GAASTRA, *Bewind en beleid bij de VOC. De financiële en commerciële politiek van de bewindhebbers, 1672-1792* (Zutphen, 1989).
 10. I.J. BRUGMANS, 'The East India Company and the prosperity of the Republic', in M.A.P. MEILINK-ROELOFSZ, M.E. VAN OPSTALL en G.J. SCHUTTE eds., *Dutch authors on Asian history* (Dordrecht-Providence 1988) pp. 322-329; M. PRAK, *De Gouden Eeuw*.
 11. F. LEQUIN, *Het personeel van de VOC in Azië in de achttiende eeuw, meer in het bijzonder in de vestiging Bengalen* (Leiden 1982).
 12. Zie nu E. JACOBS, *Koopman in Azië. De handel van de VOC tijdens de 18e eeuw* (Zutphen, 2000); K. GLAMANN, *Dutch-Asiatic trade* (Copenhagen, 1958); M.A.P. Meilink-Roelofs, *Asian Trade and European Influence in the Indonesian archipelago* ('s-Gravenhage, 1962); H. FURBER, *Rival Empires of trade in the Orient* (Minneapolis-London, 1976); N. STEENSGAARD, *The Asian trade revolution of the seventeenth century* (Chicago-London 1974); K.N. CHAUDHURI, *The trading world of Asia and the English East India Company* (Cambridge, 1978).
 13. F.S. GAASTRA, *Indisch Fortuin. Rijkdom en corruptie bij de VOC* (Zutphen, 2002).

Willen wij in het reine komen met de erfenis van de VOC, lijkt geen beter beginpunt dan aandacht vragen voor de identiteit van de VOC-staat. De VOC grondvestte in Afrika en Azië een koloniale staat en samenleving, en delen van haar erfgoed leven in diverse opzichten voort in het huidige Indonesia, Sri Lanka en zeker ook in Zuid-Afrika. De vraag, hoe de Compagnie omging met de mensen van Afrika en Azië, is onmiskenbaar in onze tijd het meest omstreden element van de geschiedenis van de Loflijke Compagnie. Bovendien is onze wetenschappelijke kennis van de staatsvorming onder de VOC gedateerd; zij werd lang bestudeerd als de voorgeschiedenis van de Nederlands-Indische koloniale staat van de 19de en 20ste eeuw. Haar karakter werd beschouwd als overwegend Europees - wat tussenhaakjes een opmerkelijke tegenstelling oproept, want op economisch terrein was de VOC overwegend een Aziatische entrepreneur temidden van vele andere Aziatische collegae/concurrenten. Recente studies over vroeg-moderne staatsvorming in Zuidoost-Azië concentreren zich bovendien niet expliciet op de VOC.¹⁴ De VOC heeft echter recht op bestudering van haar eigen karakter, in haar eigen tijd en omgeving.

Op drie punten moest de Indische regering jaarlijks over 'den stand van Indië' aan patria in hun *Generale Missive* uitvoerig rapporteren: 'hoe en met hoedanigen succes de zaken, zoo van den handel als oorlog, en bijzonder in het stuk van de voortplanting der Christelijke religie, scholen en anderszins, overal gedreven en gedirigeerd worden'.¹⁵ Met name dat derde punt, in deze instructie met zoveel nadruk voorgeschreven, kan moderne mensen verrassen. Rondom het calvinistisch verleden van Nederland bestaan tal van misverstanden en mythen, en het onbegrip neemt toe wanneer men de wereld van de Compagnie betreedt.¹⁶ Zo ergens, dan toonde in de koloniale expansie de Nederlander zich een dienaar van Mammon in plaats van God, luidt de historiografie. Heren XVII vonden *God, gold and glory* kennelijk een vanzelfsprekende combinatie, en trachten bewust en expliciet Nederlands India een religieuze identiteit te geven.

3 Nederlands

De VOC-staat - *Nederlandsch India*, zoals een in 1773 verschenen beschrijving haar noemde¹⁷ - was een schepping van de Hollandse raadpensionaris Van Olden-

14. G.J. SCHUTTE (ed.), *State and Trade in the Indonesian Archipelago* (Leiden, 1994).

15. W.PH. COOLHAAS (ed.), *Generale Missiven van Gouverneurs-Generaal en Raden aan Heren XVII der Verenigde Oostindische Compagnie* (Den Haag 1960) I, p. vii.

16. G.J. SCHUTTE, *Het calvinistisch Nederland. Mythe en werkelijkheid* (Hilversum 2000).

17. *Nederlandsch India, in haare tegenwoordigen toestand beschouwd; of waar en grondig Berigt van haare Regeering, derzelve Bestier en Hndelingen; haare Bezittingen; haare*

barnevelt, en was bedoeld om het overzees verlengstuk van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden aan de Noordzee te worden.¹⁸ Het waren de Staten-Generaal van de Nederlandse Republiek die de Compagnie een Octroy verleenden; aan haar bleef zij verantwoordelijk.

In 1602, het geboortjaar van de VOC, waren de Nederlanden al meer dan een generatie lang in opstand tegen hun heer, de koning van Spanje. De Opstand, die tenslotte in 1648 na tachtig jaren hun zelfstandigheid zou opleveren, had de rechten en vrijheden der Nederlanden als inzet, de vrijheid van godsdienst op de eerste plaats. De opstandige Nederlanders wilden hun privileges bewaren, hun lokale rechten en tradities, hun zelfstandigheid en vrijheid, tegenover een modern, centraliserend absolutistisch streven. Zij wilden God naar eigen geweten en overtuiging dienen; de Republiek die zij oprichtten eerbiedigde dan ook steeds de vrijheid van ieders conscientie. De noordelijke gewesten waren vrij en sinds kort beveiligd door de militaire successen van stadhouder Maurits van Nassau in de befaamde Tien Jaren 1588-1598. De voortzetting van het welslagen in de strijd was echter niet vanzelfsprekend, zoals Maurits' recente mislukte expeditie naar het zuiden, bij Nieuwpoort gestuit, bewees. De Opstand was echter wel in een nieuwe fase gekomen. De jonge Republiek telde onder de mogendheden en kon veelszins een offensieve strijd voeren, en die ook op nieuwe terreinen overbrengen. Onveranderd hoog bleef intussen de financiële last van de oorlogsvoering.

Tegen die achtergronden werd de VOC opgericht. Zeeuwse en Hollandse kooplieden hadden het afgelopen decennium de buiten-Europese zeewegen, havens en markten verkend, totdantoe het alleenrecht van de Portugezen en Spanjaarden. Het perspectief was veel belovend. De Compagnie werd opgericht om eensgezind de strijd overzee voort te zetten, de handel van de vijand afbreuk te doen en die van de Republiek te versterken.

De VOC was dus niet maar een commercieel concern, ontstaan door het samengaan van een aantal ondernemingen, de Voor-Compagnin. Zij was een staatkundige creatie. Niet voor niets waren de leiders van de Republiek, de Hollandse raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt en Maurits van Nassau, de peetvaders van

Militie; haar' kwijnenden Handel, Zeevaart, enz. (Batavia [1773]); Franse editie: *Etat Présent des Indes Hollandaises* (Batavia [1773]. Vergelijk ook de aandacht die gegeven wordt aan de 'staatshoofden' in J.P.I. DU BOIS, *Vies des Gouverneurs Généraux avec l'abrégé de l'histoire des établissemens Hollands aux Indes orientales* (La Haye, 1763).

18. J. DEN TEX, *Oldenbarnevelt II Oorlog 1588-1609* (Haarlem, 1962) pp. 384-420; J.A. VAN DER CHIJS, *Geschiedenis der stichting van de VOC* (Leiden, 1856).

de jonge boreling. Het octrooi dat de Staten-Generaal 20 maart 1602 verleenden, stond expliciet toe in haar naam oorlog te voeren: om forten te bouwen, gouverneurs aan te stellen, soldaten te legeren en verdragen te sluiten. Hoezeer de Compagnie ingericht en geleid werd als een handelsfirma, en in haar tijd de grootste multinational ter wereld werd, zij was op de eerste plaats toch vooral steeds de overzeese arm van de Nederlandse Republiek en de soeverein van *Neerlands India*.

Wie de Compagnie wil verstaan, doet dus goed te beginnen in patria, haar bakermat. Zonder kennis van de verhoudingen aldaar blijven veel overzeese gedragingen en verhoudingen onbegrijpelijk. Hoevele duizenden mijlen ook verwijderd van huis, de Compagniesdienaren gedroegen zich overzee in principe naar de voorschriften en structuren, de normen en waarden, de inzichten en opvattingen van thuis. Hoezeer ook gefascineerd door de overzeese wereld en culturen, in godsdienstig opzicht oordeelden de Europeanen de niet-christelijke religies inferieur. Zij beschouwden de gedragingen en verhoudingen in patria dan ook gemakkelijk normatief en voorbeeldig, hoewel zij grote culturele of politiek-sociale zendingsdrang gewoonlijk niet toonden.

Sinds de Opstand was de Republiek de Verenigde Nederlanden een Gereformeerde theocratie. De Gereformeerde religie was er de godsdienst van de staat. De Gereformeerde kerk, in leer en liturgie calvinistisch, was er de publieke kerk. Dat wil zeggen: de enige die in het openbaar godsdienstoefeningen mocht houden, gesteund, beschermd en betaald door de overheid. Zij was de voedster en hoedster van de publieke normen en waarden en legde haar stempel op het onderwijs. Alleen haar leden waren in principe benoembaar in publieke functies.¹⁹

Overheid en kerk gezamenlijk gingen uit van het concept, dat de Republiek een Gereformeerde, christelijke staat en samenleving was. Gezamenlijk droegen zij de verantwoordelijkheid ervoor, zij het elk met een eigen taak. Gezamenlijk normeerden zij het publieke terrein, met behulp van normstelling in wetgeving, onderwijs, catechese en prediking. Zij handhaafden die normen ook, zij het ieder op eigen terrein en met eigen middelen. De kerk kende slechts geestelijke middelen: onderwijs, vermaningen, de kerkelijke tucht (afhouding van het Avondmaal en excommunicatie - wat de verzoening met God op het spel doet staan). Maar alleen de overheid kon wetsovertreders straffen met verboden en boetes, gevangenhouding, lijfstraffen, verbanning.

19. S. GROENVELD en G.J. SCHUTTE, *Delta 2. Nederlands verleden in vogelvlucht. De Nieuwe Tijd: 1500-1813* (Leiden-Antwerpen, 1992); G.J. SCHUTTE, *Het Calvinistisch Nederland*, pp. 9-26.

De erkenning van de Gereformeerde kerk als publieke kerk betekende ook, dat de overheid haar kerkgebouwen beschikbaar stelde en de tractementen van de predikanten betaalde. Van haar kant vervulde de kerk publieke diensten aan de publieke samenleving, en dus niet alleen aan de eigen lidmaten: zij begeleidde *rites de passage* als doop, huwelijk en begrafenis, verzorgde publieke prediking, bededen dankdagen, bijstand aan gevangenen en veroordeelden; zij verleende diaconale bijstand aan armen, gehandicapten, wezen en behoeftige ouden van dagen.

Religie gold in de 17e eeuw, het *Zeitalter der Konfessionen*, alom voor een fundamentele factor van de staatkundige identiteit. Vanaf 1618 vormde de strijd tegen Spanje in de Nederlanden onderdeel van de Dertigjarige oorlog; Hendrik IV grondvestte de eenheid van Frankrijk in 1610 op de uitvaardiging van het Edict van Nantes, Lodewijk XIV driekwart eeuw later op zijn wijze door datzelfde Edict te herroepen. Groot-Brittannië onthoofde om godsdienstige tegenstellingen zijn koning in 1649, beleefde in 1688 een *Glorious Revolution* en onderwierp het katholieke Ierland na de slag aan de Boyne.

Dat de Nederlandse Republiek, ontstaan uit verzet tegen brandstapels en vervolgingen, een calvinistisch karakter kreeg, was dus zeker niet uitzonderlijk. Hooguit viel zij op door de grote mate van vrijheid voor andersdenkenden en haar feitelijk pluriforme en multiculturele karakter.

Want de Gereformeerde kerk bekleedde in de Republiek wel een belangrijke positie, maar zij was geen staatskerk, slechts de bevoorrechte publieke kerk. En zij was ook bepaald niet het kerkelijk tehuis van iedereen. Integendeel, de Republiek was kerkelijk en religieus pluriform, en de Gereformeerde kerk omvatte aanvankelijk een kleine minderheid van de inwoners, langzaam oplopend tot een 55 procent aan het begin van de negentiende eeuw. Ongetwijfeld tot verdriet van overheid en kerk. Beide gingen immers uit van de gedachte van het *corpus christianum*; beide eerbiedigden echter de vrijheid van geloven en dwang was dus ontoelaatbaar. Het probleem was echter, hoe dan de godsdienstig verdeelde bevolking in de publieke kerk te accommoderen. De overheid wilde daarom een ruimhartige volkskerk, rekkelijk in leer en leven; vandaar ook het Hollandse verbod van het twistgesprek over de predestinatie, begin zeventiende eeuw. De kerk wilde echter een confessioneel bepaalde kerk, en precies in leer en leven. Het streven daartoe mislukte dus. De niet-gereformeerden bleven hun eigen kerken trouw.

Als gevolg daarvan bestond er feitelijk een grote mate van vrijheid, niet alleen van geloven maar ook van godsdienstoefening, zowel voor de getolereerde gezindten (Lutheranen, Remonstranten, Doopsgezinden, Rooms-katholieken) als ook voor Joden en sectariërs. Principiële argumenten en praktische omstandigheden deden

de overheden veel gedogen. Het poorterschap en het lidmaatschap van de gilden stonden steeds voor ieder open, de Gereformeerde diaconie had geen monopolie, en wie niet in de Gereformeerde kerk wilde trouwen, huwde voor de magistraat. Ook de Gereformeerde kerk zelf respecteerde de vrijheid van geloven en geweten en dwong nimmer iemand lidmaat te worden. Integendeel: zij stelde de drempel zelfs hoog, want eiste van haar lidmaten hartelijke instemming met de waarheid die zij verkondigde, en strikte toepassing in het persoonlijke leven van haar strenge normen en gedragsregels. Bovendien waren ook veel volwassenen, hoewel zij tot de Gereformeerde kerk gerekend werden, slechte kerkgangers, onverschillig of onwillig met de kerkelijke voorschriften in te stemmen of er naar te leven. En op niet-Gereformeerden - in vele delen van het land een groot deel van de bevolking! - had de Gereformeerde kerk al helemaal geen directe invloed. De diverse godsdienstige groepen waren ook sociaal sterk besloten. De overheid zorgde voor de publieke kerk, maar alle andere groepen genoten intern zelfbestuur, en kenden een grote sociale cohesie met bijvoorbeeld een eigen armbestuur en (catechetisch) onderwijs. Nederland was dus veelszins een gesegmenteerde, verzuilde samenleving, waar zelfs mensen met een andere religie een eigen plaats kenden. De naties der Portugese en Duitse Joden bijvoorbeeld, maar vele andere groepen: buitenlandse kooplieden en ambachtsmensen, de vele politieke, religieuze en economische vluchtelingen. Niet zo heel veel anders dan de etnisch, religieus en cultureel pluri-forme VOC-nederzettingen in de Oost dus.

Conform het theocratisch concept, dienden overheid en publieke kerk dus eensgezind het volk voor te gaan. De werkelijkheid kende vele variaties. Soms bestond er verschil van mening tussen de magistraat en de consistorie, tussen de koopman en de dominee. De strikte toepassing van de norm botste immers wel eens met de weerspannige werkelijkheid. Dan betreurden de dominees geen staatskerk te dienen en droomden rekkelijke magistraten van een dienstwillige kerk. Gewoonlijk wonnen dan de regenten en gedoogden wat eigenlijk niet behoorde en erkende de feitelijke pluriformiteit in de samenleving. Maar de geschiedenis van de Republiek kende ook momenten van crisis, waarin die rekening vereffend werd en het volk de huizen van de trotse regenten plunderde. Maar meestal werkten magistraat en consistorie eensgezind samen. Zij bestonden ook uit mensen die elkaar goed kenden, gerecruteerd uit dezelfde plaatselijke elite; kerkelijke en wereldlijke ambten behoorden beide tot de *cursus honorum* voor regentzonen. Bovendien waren er formele banden. Het kerkelijk personeel werd immers betaald door de overheid en hun benoeming vergde dus overheidsapprobatie; in elke kerkenraad had een commissaris-politiek zitting. Dat de kerkenraden in de Oost bestonden uit hooggeplaatste Compagniesdienaren, aange-

vuld met Vrijburgers, was dus geheel volgens het boekje. Zo goed als de kerkenraden verantwoording van hun bestuurlijk handelen (de organisatie van de kerkdiensten, het onderwijs, de armenzorg) aan de Compagnie moesten doen.

4 Calvinistisch

Waar de Nederlandse Republiek een calvinistische identiteit bezat, had de Compagnie die vanzelfsprekend ook. Het betekende op de eerste plaats, dat zij haar personeel als een goed Gereformeerd huisvader moest voorgaan en leiden, ook in geestelijke zaken. Maar die opdracht ging wijder. Het octrooi van de Compagnie (het tweede, dat van 1623) bepaalde dat ook expliciet: de VOC moest het Gereformeerde christelijke geloof beschermen en voortplanten.²⁰

De geschiedschrijving heeft relatief weinig aandacht aan de religieuze zijde van de overzeese expansie geschonken. Voorzover de relatie christendom-Compagnie aan de orde komt, is het oordeel gewoonlijk negatief. Reeds eigentijdse auteurs typeerden het optreden van de Compagniesdienaren door de bank genomen als verre van stichtelijk; zij waren geen toonbeelden van christelijk leven en de Compagniesnederzettingen waren allesbehalve centra van calvinistische cultuur. Venus en Mammon werden er gediend, tot door de hoogst geplaatste dienaren van Compagnie en kerk toe.²¹

Sommige moderne auteurs vinden dat overigens vanzelfsprekend. De VOC was immers een handelsfirma, het ging Bewindhebbers zowel als hun dienaren om geld, winst en rijkdom. Dat doel heiligde vanzelfsprekend vele middelen: geweld, onderdrukking, hongitochten en handel in slaven en opium. Zending en de kerstening van Azië waren naar hun mening zelfs geen nevendoelelstelling van de Compagnie, en vrome calvinisten met een nauw geweten monsterden niet bij de Compagnie.

Ook de kerkgeschiedschrijving oordeelt reeds lang negatief over de Compagnie.²² De goddeloosheden van haar eigen personeel en de verering van heidense afgoden

20. Breder informatie in G.J. SCHUTTE, 'De Gereformeerde kerk onder de Verenigde Oost-Indische Compagnie', *Het Calvinistisch Nederland*, pp. 45-75 en G.J. SCHUTTE ed., *Het Indisch Sion. De Gereformeerde kerk onder de Compagnie*.

21. Vergelijk bijvoorbeeld M. BAREND-VAN HAEFTEN, *Oost-Indië gespiegeld. Nicolaus de Graaff, een schrijvend chirurgijn in dienst van de VOC* (Zutphen, 1992); R. VAN GELDER, *Het Oost-Indisch avontuur. Duitsers in dienst van de VOC* (Nijmegen, 1997); V. ROEPER en R. VAN GELDER, *In dienst van de Compagnie. Leven bij de VOC in honderd getuigenissen (1602-1799)* (Amsterdam, 2002).

22. C.A.L. VAN TROOSTENBURG DE BRUYN, *De Hervormde kerk in Nederlandsch Oost-Indië onder de Oost-Indische Compagnie (1602-1795)* (Arhem 1884); C.W.TH. BOETZELAER VAN ASPEREN EN DUBBELDAM, *De Gereformeerde kerken in Nederland en de zending in*

liet de Compagnie alom ongemoeid, maar de Gereformeerde kerk overheerste zij met strakke hand. De kerk zelf miste elk missionair élan en legde zich al te gemakkelijk neer bij de zondige koloniale samenleving. Zij bewees een handelskerk te zijn, beperkt tot het Europese element, zonder enige belangstelling voor verbreiding van het evangelie onder de Aziatische volkeren. En waar zij wel aandacht moest geven aan een gekerstende inheemse bevolking, zoals in de Molukken en op Ceylon, was het geloof slechts een middel om de trouw aan de Compagnie te versterken.²³

Het is inderdaad niet moeilijk, vele voorbeelden te geven van onchristelijk gedrag van de Compagnie en van Compagniesdienaren. En van kerkelijke voormannen, die de begeerlijkheden van de wereld najaagden en het eigen vlees dienden. Toch is dit historiografisch beeld vals. Omdat de uitgangspunten ervan anachronistisch zijn. De Compagnie mag namelijk niet beoordeeld worden naar de regels van het liberale ondernemerschap van de negentiende en twintigste eeuw, en de publieke kerk van de zeventiende en achttiende eeuw niet aan de hand van de ecclesiologische en missiologische inzichten van de eeuwen erna. Compagnie en kerk behoorden tot een tijd waarin geen scheiding van kerk en staat bestond, geen democratie en geen methodisme, geen vrije kerken en geen genootschapszending. Zij waren ingericht naar de regels van de vroeg-moderne theocratie.

Conform dat recept diende de Compagnie, zoals gezien, allereerst op te treden als goede christelijke werkgever. Geestelijke verzorging aan boord van een VOC-schip was dus vanzelfsprekend. Dagelijks werden de opvarenden bijeen geroepen voor het aanhoren van een gebed, het voorlezen van een bijbelgedeelte en op zondag van een preek. Wie bijvoorbeeld omdat hij ziek was en vreesde te gaan sterven, kreeg pastorale bijstand. Deze verzorging werd verleend aan alle (christelijke) opvarenden, ongeacht hun kerkelijke achtergrond of betrokkenheid of hun persoonlijk geloof. Zo goed als alle opvarenden - indien de dienst het toeliet - geacht werden bij die bijeenkomsten te verschijnen. De artikelbrief schreef ook een christelijk gedrag voor: vloeken, dobbelen, zich bedrinken en geweldenarij waren verboden.

Oost-Indië in de dagen der Oost-Indische Compagnie (Utrecht, 1906); C.W.TH. BOETZELAER VAN ASPEREN EN DUBBELDAM, *De protestantsche kerk in Nederlandsch-Indië. Haar ontwikkeling 1620-1939* ('s-Gravenhage 1947); L. KNAPPERT, *Schets van eene geschiedenis onzer handelskerken* (overdruk uit *Archief voor de Kerkgeschiedenis* XXI (1929) 1-46, 81-148, ('s-Gravenhage, 1929).

23. J. VAN GOOR, *Jan Kompenie as Schoolmaster. Dutch Education in Ceylon 1690-1795*, (Groningen, 1978) pp. 146-147.

Tot de taak van de Compagnie behoorde ook als goed huisvader op te treden voor haar slaven.²⁴ Allereerst door hen in contact te brengen met het evangelie. Slavenkinderen in de Compagniesloges werden gedoopt en naar school gestuurd. Volwassen slaven en slavinnen werden gedoopt op voorafgegane geloofsbelijdenis; de noodzakelijke kennis was te verwerven door catechetisch onderwijs, waarvan vereisten werden vastgelegd in de instructie voor de schoolmeesters die in de slavenloge werkzaam waren: 'Eer dat de lyffeygenen van de Compagnie naer het werck gaen, sullen deselve ... vande meesters inde hoofstukken van de Christelycker religie onderwesen worden, ende sal haer het Onse Vader, het geloove ende thien geboden des Heeren, beneffens eenige vraeghstukken, voor desen daertoe geformeert, voorgeseyt worden'.²⁵

De Statuten van Batavia schreven voorts gedetailleerd voor hoe particuliere eigenaren hun slaven christelijk te behandelen; zij werden in de plaatselijke plakkaatboeken bijvoorbeeld van Ceylon en de Kaap herhaald en gepreciseerd. Een fundamentele regel in de VOC-slavencode was dat de verkoop van christen-slaven aan niet-christenen verboden was. Even typerend voor de VOC als christelijke mogendheid was, dat overeenkomst met (inheemse) staten steevast bepalingen bevatte, op grond waarvan de Compagnie als beschermer van de Aziatische christenen -van welke natie, denominatie of juridische status dan ook - in de niet-christelijke omgeving kon optreden.²⁶

Volgens de Nederlandse Geloofsbelijdenis (een van de drie Formulieren van Eenheid, die de confessionele grondslag van de Gereformeerde kerk vormden) is de taak van de overheid de ongebondenheid der mensen te bedwingen door goede wetten en voorschriften, de bozen te straffen en de vromen te beschermen, als ook de kerkdienst te ondersteunen en door dat alles het koninkrijk van Jezus Christus te bevorderen.

24. G.J. SCHUTTE, 'Bij het schemerlicht van hun tijd. Zeventiende-eeuwse Gereformeerden en de slavenhandel', *Het Calvinistisch Nederland*, pp. 45-75.

25. J.A. VAN DE CHIJS, *Nederlandsch-Indisch Plakkaatboek* (Batavia, 1886) II pp. 53-54.

26. Zie J.E. HEERES ed., *Corpus diplomaticum Neerlandico-Indicum. Verzameling van politieke contracten en verdere verdragen door de Nederlanders in het Oosten gesloten* (Den Haag 1907-1955, 6 delen).

De Statuten en plakkaatboeken van de Compagnie laten zien, dat zij zich inderdaad toonde als een calvinistische overheid.²⁷ Zij stimuleerde de zondagsheiliging en verbood vloeken en openbare dronkenschap, beschermde het huwelijk, regelde armenzorg en openbaar gereformeerd onderwijs, en bestrafte bozen en kwaaddoeners.

Conform dit theocratisch concept moesten Heren XVII als voedsterheren van de kerk optreden, kerkdiensten (laten) beleggen, predikanten en ander kerkelijk personeel aanstellen en kerkgebouwen beschikbaar stellen. Reeds voordat de Compagnie eigen vestigingen in de Oost had, begeleidde soms een ziekentrouster of predikant de vloot. De toename van het VOC-personeel en het ontstaan van permanente nederzettingen in de Oost vergde echter dat zich er zulk kerkelijk personeel blijvend vestigde.

In nederzettingen met een wat groter garnizoen stelde de Compagnie een ziekentrouster aan; woonden er voldoende Gereformeerden, dan werd een kerkenraad ingesteld. Zo'n instituering van een gemeente was echter afhankelijk van het aantal lidmaten ter plaatse. Groot behoefde dat aantal lidmaten naar hedendaags begrip niet te zijn, enkele tientallen was genoeg. Belangrijker was, dat er voldoende mannen waren om de functies van ouderling en diaken te vervullen; ambtsdragers (die gewoonlijk twee jaren dienden en pas na een jaar rust herkiesbaar waren) behoorden lidmaat in volle rechten te zijn, goed in de leer en onbesproken in wandel. Gewoonlijk werden deze ambtsdragers voor de helft uit de Compagniesdienaren gezocht en voor de andere helft uit de Vrijburgergroep. De gemeente van Stellenbosch, begin achttiende eeuw, telde weliswaar 50 lidmaten, waar onder echter slechts 15 mannen. Voldoende blijkbaar, om twee ouderlingen en twee diakenen aan te stellen.²⁸

De Compagnie creerde dan ook steeds meer vaste predikants-standplaatsen, zij het in verhouding tot het totale personeelsbestand van de Compagnie en zeker in verhouding tot het totale aantal christenen in het VOC-rijk een bescheiden aantal: 28 standplaatsen in 1648, 43 een kwart eeuw later, nog wat meer in de volgende eeuw.

Ter verklaring van die naar hedendaagse opvatting geringe aantallen zijn diverse redenen te noemen. Op de eerste plaats was er tot 1650 in patria een tekort aan pre-

27. J.A. VAN DER CHIJS, *Nederlandsch-Indisch Plakkaatboek 1602-1811* (Batavia 1885-1900, 17 vol.); *Kaapse plakkaatboek, 1652-1806* (Kaapstad 1944-1951, 6 vol.); L. Hovy, *Ceylonees Plakkaatboek* (Hilversum 1991, 2 vol.).

28. A.W. BIEWENGA, *De Kaap de Goede Hoop, een Nederlandse vestigingskolonie, 1680-1730* (Amsterdam 1999) pp. 134-135.

dikanten en ook weer in de achttiende eeuw.²⁹ Dat remde de recruterings van predikanten door de Compagnie natuurlijk aanzienlijk. Want waarom dienst te nemen bij de Compagnie? De moeiten en gevaren van de lange reis, het werken in de Oost, onder vreemde volken en omstandigheden wogen immers niet op tegen de inderdaad relatief hoge salarissen die de Oost beloofde. In een tijd zonder noemenswaardige medische kundigheid was het leven in de tropen riskant - de berucht hogere sterfte onder het Compagniespersoneel ging de stand der predikanten immers niet voorbij. Compagnie en kerk kampten dus permanent met vacatures, wat remmend werkte op het streven tot uitbreiding van het aantal standplaatsen. In de loop van de achttiende eeuw liep het aantal vacatures zelfs sterk op, om in de laatste decennia van die eeuw en begin van de volgende zelfs een dramatische omvang te krijgen toen de scheepvaart met Europa stagneerde en aanvoer van nieuwe predikanten nauwelijks meer plaatsvond.

Een ander punt waren de hoge eisen die de Gereformeerde kerk aan zijn voorgangers stelde: een academische opleiding, goede sociale contacten, een onbesproken levenswandel. Voor de Oost kwam daarbij, dat er extra kennis en vaardigheden gevraagd werden: het aanleren van vreemde talen als het Portugees, Maleis of andere inheemse talen, en het bestuderen van overzeese culturen en godsdiensten.

Dat de opleiding en dus de selectie van Oostindische predikanten geheel in patria geschiedde, was een extra belemmering. Geconfronteerd met eigen behoeften en mogelijkheden, hebben de Oostindische kerken inderdaad een aantal kandidaten willen bevorderen tot het predikantschap: bekeerde katholieke geestelijken, afgewezen proponenten en mislukte studenten die tot inzicht zijn gekomen en beterschap hebben getoond, ziekentroosters en anderen. Voor hen allen was er toestemming uit patria nodig, en die werd niet vanzelfsprekend verleend.

Heren XVII waren eigenlijk geporteerd voor 'een Collegie' of 'Seminarium', specifiek bestemd voor de opleiding van predikanten en onderwijzers in Indië, maar intussen startte aan de Leidse universiteit met een zendingsopleiding voor ruim tien kandidaten voor de Oostindische kerken, op kosten van de Compagnie, en bekend gebleven als het Seminarium van Walaeus (1622-1633). Ook later betaalde de Compagnie regelmatig de studie van beoogde predikanten voor de

29. F.A. VAN LIEBURG, *Profeten en hun vaderland. De geografische herkomst van de gereformeerde predikanten in Nederland van 1572 tot 1816* (Zoetermeer, 1996).

Oost.³⁰ Als commissaris-generaal ontdekte Hendrik Adriaan van Reede tot Drakenstein op Ceylon, dat zich daar nog steeds veel katholieke geestelijken werkzaam waren. Hij richtte daarom seminaries op te Jaffna (1690-1723) en Colombo (1696-1796), waar zoons van hoofden en anderen opgeleid werden tot tolk, catechisiemeester of predikant (het werden op termijn meer dan twintig van die laatsten); ze verschaften deze theologanten en andere leerlingen bovendien de vooropleiding voor een eventuele universitaire studie in patria.³¹ Ook in Batavia werd in 1745 een dergelijk seminarie opgericht, door Gouverneur-Generaal Van Imhoff; het werd na tien jaren opgeheven. Het tekort aan predikanten bleef.

Het relatief geringe aantal predikanten in de Oost had echter ook als achtergrond de toenmalige opvattingen over de functie van de predikanten en het functioneren van de kerk in die tijd. Centraal stond in de Gereformeerde kerk de verkondiging, de bediening van de verzoening. Alleen geordende predikanten mochten die via een eigen preek doorgeven en de sacramenten (doop en avondmaal) bedienen. De dominee was echter niet de enige kerkendienaar. Ook krankbezoekers en zieken-troosters, zelfs ouderlingen of desnoods gewone gelovigen mochten een Schriftge-deelte, een preek van een predikant of een formuliergebed voorlezen en daarmee de mensen onderwijzen en stichten. Zeker in grotere gemeenten in patria werd in de zeventiende en achttiende eeuw, afgezien van de bijdragen van ouderlingen en diakenen, veel pastoraal werk verricht door zulke ziekentroosters. De catechese werd overal primair verzorgd door het reguliere onderwijs en voorts door speciale catechiseermeesters. Allemaal kerkelijk personeel, dat de predikanten grotendeels overbodig konden maken.

Van al die categorieën kerkdienaren, nog aan te vullen met de kosters van de stadskerken, had de Compagnie er aanzienlijk meer dan predikanten in dienst. Na 1625 was zelfs regel, dat aan boord van alle VOC-schepen een geestelijke verzorger aanwezig was, een predikant dan wel ziekentrooster. Ten behoeve van die laatstgenoemde kende elk schip een bescheiden bibliotheekje van stichtelijke boeken, bundels met gebeden en preken, als ook voorbeeldformulieren, want de predikant en ziekentrooster waren gewoonlijk ook degeen die afscheidsbrieven en testamenten voor stervende schepelingen schreven. Ook in de VOC-stadsgemeenten waren de ziekentroosters, catechiseermeesters, voorlezers en niet te vergeten de

30. L.J. JOOSSE, *'Scoone dingen sijn swaere dingen'. Een onderzoek naar de motieven en activiteiten in de Nederlanden tot verbreiding van de gereformeerde religie gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Leiden, 1992).

31. J. VAN GOOR, *Jan Kompenie as Schoolmaster. Dutch Education in Ceylon 1690-1795*; C.A.L. VAN TROOSTENBURG DE BRUYN, *De Hervormde kerk in Nederlandsch Oost-Indië onder de Oost-Indische Compagnie (1602-1795)*, pp. 510-520.

schoolmeesters bekende verschijningen. Bijna 5000 leerlingen volgden het catechetisch onderwijs te Batavia in 1706, verzorgd door 34 inlandse catechiseermeesters.³² Op veel kleine nederzettingen, factorijen en loges, waren ziekentroosters de gebruikelijke voorgangers. Op de kampongs van de Molukken en de dorpen op Ceylon en elders vervulde overigens vooral de schoolmeester een centrale rol in het kerkelijke leven - en in de dorpsgemeenschap als geheel trouwens. Hij onderwees de kinderen de beginselen van het christelijk geloof aan de hand van het Onze Vader, de Apostolische Geloofsbelijdenis en een Kort begrip van de Heidelberger Catechismus; hij leerde hen enkele gebeden en de Psalmen zingen. Maar ook de ouderen onderwees hij, door voor te gaan in de kerkdiensten, zondags met het voorlezen van een preek en op doordeweekse bijeenkomsten met Schriftlezing en een gebed. Gewoonlijk was hij bovendien de man die hen moest houden bij de normen van de kerk. En bij de voorschriften van de Compagnie tegelijkertijd.³³

Wie klaagt over het geringe aantal predikanten bij de Gereformeerde kerk onder de Compagnie doet er dus goed aan, die hiërarchie aan kerkelijke dienaren te verrekenen. En de trage communicatie en grote sterfte. Was dit personeelstekort ook het gevolg van een knieperig Compagniesbeleid? Predikanten, ziekentroosters en schoolmeesters waren immers dienaren van de Compagnie, die hen betaalde en hun standplaatsen aangaf; voldeden zij niet, dan kon de Compagnie hen ontslaan of opzenden naar patria. In vrijwel elke brief van de kerkeraden van Batavia, Colombo en de Kaap werd echter gevraagd om de uitzending van meer kerkelijk personeel: de velden waren wit om te oogsten, maar de arbeiders waren te gering, en immer waren er onvervulde vacatures, soms jaren achtereen.

De feiten en getallen wijzen in eerste instantie niet op zuinigheid of onverschilligheid bij de Compagnie. In totaal in de loop van de bijna 200 jaren na 1602 zijn bijna 700 predikanten naar Afrika en Azië uitgezonden, en aanzienlijk meer dan het dubbele daarvan aan ziekentroosters. Eén procent van het totale personeelsbestand van de VOC in 1688 bijvoorbeeld, 108 mensen, was aangesteld in een kerkelijke bediening: als predikant (34), ziekentrooster (40), voorle-

32. H.E. NIEMEIJER, *Calvinisme en koloniale stadscultuur. Batavia 1619-1725* (Amsterdam, 1996) pp. 187-190, 383-386.

33. G.J.M.J. KOOLEN, *Een seer bequaem middel. Onderwijs en kerk onder de 17e eeuwse VOC* (Kampen, 1993).

zer/schoolmeester (23) of koster (11).³⁴ In de achttiende eeuw steeg dat aantal, ook procentueel: er waren toen niet minder dan 315 kerkelijke posities.³⁵

Het is waar, van die 315 kerkelijke bedieningen waren er in de achttiende eeuw gemiddeld 75 vacant. Maar de oorzaak ervan was niet de te geringe uitzending, maar de snelle en omvangrijke sterfte onder de Compagniesdienaren.

5 Vestiging

De Compagnie was opgericht om de vijand afbreuk te doen. Het Portugese koloniale imperium (tussen 1580 en 1640 bovendien in bezit van de Spaanse kroon) was dan ook gedurende de eerste ruime halve eeuw van het bestaan van de Compagnie de grote tegenstander.

De belangstelling van de Nederlanders ging in eerste instantie uit naar de Specerijen-eilanden. In 1605 verwierf de Compagnie zich vaste voet op Ambon, door in samenwerking met de sultan van Ternate de Portugezen eruit te gooien. Het betekende, dat de Compagnie soeverein werd over een eilandbevolking die voor een deel gekerstend was, want onder het Portugese koloniale bestuur hadden de Jezuïeten een succesrijke missionaire actie ondernomen. Onbekend was een dergelijke situatie voor de Compagniesdienaren niet: ook in patria werden nog regelmatig steden en streken op de vijand veroverd en steevast werd dan het katholicisme verboden, de kerk gealviniseerd en de publieke ruimte geprotestantiseerd.

Een rapport uit 1608 beschreef de situatie op Ambon aldus:

'Alle die Ambonesen die in die stadt ront om 't casteel wonen ende noch veel andere van verscheiden eylanden ende andere steden ende dorpen die naouds met die Portugisen gehouden hebben, die houden haer al voor christenen, ende hadden jesuïeten ende papen die haer leerden ende doopten hare kinderen en de alle diegene die haer tottet christen geloven begaven, 't welck nu geschiet van gereformeerde predicanten, ende oock mede wordt daer schole gehouden daer die Ambonesen hare kinderen laten gaen leeren'.³⁶

De werkelijkheid was iets anders dan hier geschetst. Er werden inderdaad sinds 1605 Gereformeerde kerkdiensten belegd in het kasteel Victoria, maar in het Nederlands; daar en elders werden soms Ambonnesen kinderen gedoopt en bij tijden trachtte een enkele onderwijzer ook die kinderen te onderwijzen. Ik heb meer dan

34. F.S. GAASTRA, *De geschiedenis van de VOC*, pp. 85, 92.

35. F. LEQUIN, *Het personeel van de VOC in Azië in de achttiende eeuw, meer in het bijzonder in de vestiging Bengalen*, tabel, pp. 23-25.

36. G.J. KNAAP, *Memories van overgave van gouverneurs van Ambon in de zeventiende en achttiende eeuw* ('s-Gravenhage 1987), p. 7.

vijftig leerlingen, die het 'Vader Ons, 't Gelove en de Thien Geboede beyde opt Hollants en Maleysche taele, van mijn Heer de Gouverneur [Frederik de Houtman] overgeset, perfectelick konnen', schreef Johannes Wogma in 1608.³⁷ Pas na tien jaar kreeg Ambon echter een vaste predikant, Casparus Wiltens, die bovendien ook in het Maleis ging preken. Hij werd in 1618 opgevolgd door ds Sebastiaen Dankaerts, die eveneens Maleise kerkdiensten leidde en bovendien een groep van inlandse schoolmeesters opleidde, die vervolgens te werk gesteld werden op de christelijke kampongs als onderwijzers/catecheten/voorlezers. Christelijk Ambon werd dus formeel in 1605 geprotestantiseerd, maar in feite vergde de calvinisering een lange periode.

Het inheemse karakter van de kerk op de Molukken vereiste de beschikbaarheid van gereformeerde literatuur in het Maleis. Met name de eerste Molukse predikanten waren druk bezig met de vertaling van de meest fundamentele calvinistische formulieren en geloofsbelijdenissen, prekenbundels ten behoeve van kerkdiensten die door schoolmeesters werden geleid, en van het leerboek bij uitstek, de Heidelbergse catechismus.

Vrijwel vanaf het begin heeft men dan ook geprobeerd inheemse voorgangers op te laten leiden. Reeds voor 1620 werden enkele groepen zonen van vooraanstaande Ambonnezen voor studie in patria gezonden.

Twee jaar later, in 1607, sloot de VOC een verdrag met het sultanaat Ternate, waar het een fort Oranje bouwde en vandaaruit probeerde de Spanjaarden de kruidnagelhandel in de regio te verhinderen. In 1662 moesten de Spanjaarden de Molukken verlaten; de onderwerping van Makassar en Goa in Zuid-Sulawesi door Speelman in 1667 versterkte de Compagnie in de Molukken nog meer. Temidden van de diverse inheemse staten en staatjes volgde de Compagnie een ingewikkelde verdeel- en heerspolitiek, met als gevolg dat zij zich een hegemoniale positie verwierf en dus ook het kruidnagelmonopolie. Vanaf 1681 kon de Compagnie zich leenheer van Ternate noemen en een reeks andere Molukse koninkrijken. In de contracten met al die staatjes werd bepaald dat 'geen andere dan de Gereformeerde Christelijke Godsdienst, zoodanig als in de Nederlandsche kerk ... vastgesteld in den jare 1619, wordt geleerd'.³⁸ Alleen met Ternate werd bepaald dat weliswaar de Gereformeerde religie de publieke religie zal zijn, behielden de moslims het recht van vrije uitoefening van hun geloof. De VOC beloofde namelijk 'niemant omtrent

37. J.A. GROTHE, *Archief van de geschiedenis der oude Hollandsche zending* (Utrecht, 1889) V pp. 6-8.

38. P.A. LEUPE ed., 'Het journaal van Padtbrugge's reis naar Noord-Celebes en de Noordereilanden', BKI 2 (1867) 304.

sijn gewisse of godsdienst eenig geweld te willen aandoen, en sulx geen Mahometanen tot het Christen geloov aan te nemen, als die van selvs, ongepersuadeert, uyt eigen geweging en vryen wille daarom komen te versoeken'.³⁹

De Compagnie heeft zich ook naar vermogen gehouden aan dat beleid. Zij beschermde niet alleen de inheemse Molukse christenen - een 20.000 omstreeks 1690 - en lette er nadrukkelijk op, dat er christenen als dorpsoudsten en anderen werden aangesteld, maar stimuleerde ook de verbreiding van de Gereformeerde leer onder de bevolking. Zij stelde tientallen schoolmeesters aan op evenzoveel dorpen, die zowel een leidende functie in kerk, school en samenleving hadden, inclusief die van belastingontvanger. Typerend is dat de Gouverneurs en predikanten van Ternate gezamenlijk jaarlijks de visitatieronde maakten. Geen wonder, dat in de Molukse wereld de Gereformeerde religie bekend werd als de *Agama Kum-peni*, het Compagniesgeloof. Het betekende overigens niet, dat persoonlijk christelijk geloven en leven onder de inheemse bevolking onbekend was.

Hoogtepunten van de strijd tegen de Portugezen waren de verovering van Malakka in 1641 en die van Colombo en andere havensteden op Ceylon tussen 1638 en 1656. Malakka, een internationale haven met een bevolking bestaande uit vele delen en culturen van Azië en Europa, werd naar patria's recept direct gecalviniiseerd. In de katholieke hoofdkerk werden voortaan Nederlandstalige Gereformeerde kerkdiensten gehouden, in de benedenstad diensten in het Portugees. Onderwijs en pastorale zorg geschieden overigens ook in het Maleis: de lidmaten behoorden niet alleen tot het personeel van de Compagnie, maar ook tot de (Eur)aziatische bevolking van Vrijburgers, hun slaven en de verdere Aziatische bevolking van de stad. Meer dan een 500 lidmaten heeft de gemeente echter niet gekend. Het katholieke element in de stad wist zich te handhaven en werd gedoogd, ondanks tijdelijke oprispingen van antipaaps optreden zoals Gouverneur Jan van Riebeeck bijvoorbeeld.⁴⁰

Om zijn strategische positie en kaneelhandel was Ceylon een begeerlijk bezit. Reeds vanaf het begin probeerde de Compagnie de hegemonie van de Portugezen te breken, maar dat streven werd pas succesvol na het verdrag dat de VOC sloot met de vorst van Kandy in 1638. Twintig jaren later was de Compagnie heerser van de kust en havens van Ceylon. Ook hier werden de rooms-katholieke geestelijken uit het land gezet en werd de kerk geprotestantiseerd. Ook op Ceylon vonden kerkdiensten plaats in het Nederlands en het Portugees, maar ook in Singalees

39. Leupe, 'Journaal Padtbrugge', 311.

40. Schutte, 'Malakka', in Schutte, *Indisch Sion*.

of Tamil. Een paar honderdduizend inwoners werden dus van de ene zondag op de andere formeel Gereformeerd. Het zal duidelijk zijn, dat vooralsnog op veel dorpen de eredienst katholiek bleef, mede omdat er steeds een tekort aan predikanten was. Maar tegen het einde van de eeuw waren er 13 predikantsplaatsen op Ceylon, en was het onderwijs voor de inheemse bevolking ter hand genomen. Midden achttiende eeuw telde de Ceylonese monsterrol ruim 40 kerkelijke bedienden (predikanten, ziekentroosters, koster) en ongeveer 375 inheemse schoolmeesters/voorlezers. Tegen de 300.000 inwoners noemden zich Gereformeerd.⁴¹

De Gereformeerde kerk op Ceylon omvatte diverse etnische en maatschappelijke groepen. Er werden Nederlandstalige, Portugese, Tamil en Singalese kerkdiensten belegd. Seminaria te Colombo en Jaffna leidden inheemse leerlingen - vooral gerecrueteerd uit de inheemse elite - op tot kerkelijke en bestuurlijke functies en in het onderwijs. Duizenden leerlingen volgden namelijk onderwijs op de 125 scholen die de Compagnie liet oprichten. Er waren tal van dorpen, waar de bevolking christen was. Met name de schoolmeesters vervulden een belangrijke functie in Compagnies Ceylon. Zij waren namelijk tegelijkertijd ook belast met bestuurlijke taken.

Die nauwe samenwerking tussen kerk en Compagnie bij de opbouw van een christelijke samenleving trof men ook op Formosa.⁴² De Compagnie vestigde zich in 1624 op dat eiland. Het eiland leefde in chaos, want de lokale gemeenschappen beoorloogden elkaar constant. Vanuit kasteel Zeelandia voelde de Compagnie zich gedwongen orde en rust te creëren, via het sluiten van bondschappen met deze en onderwerping van andere dorpen. De predikanten speelden daarin een centrale rol. Reeds de eerste predikant op Formosa, ds. G. Candidius, ondernam zendingswerk onder de Formosanen; ten behoeve daarvan vestigde hij zich in het dorpje Sincan, en was zelfs van plan een inheemse vrouw te huwen om op die manier meer intree met zijn boodschap bij de bevolking te vinden. Hij en zijn opvolgers vervulden dus de dubbele rol van zendelingen en agenten van het Compagniesbestuur, druk bezig met prediking, onderwijs, kerstening en beschaving van de gemeenschap en besturen. Candidius' opvolger dominee Junius haalde omstreeks 1636 tijdens lange reizen vele dorpen zich aan te sluiten bij de Compagnie om te kunnen profiteren

41. J. VAN GOOR, *Jan Kompenie as Schoolmaster. Dutch Education in Ceylon 1690-1795*.

42. L.J. BLUSSÉ, *Dutch protestant missionaries as protagonists of the territorial expansion of the VOC on Formosa* (Paper Vrije Universiteit Amsterdam 1983); L.J. BLUSSÉ, 'De Formosaanse Proeftuyn der Gereformeerde zending', in G.J. SCHUTTE ed., *Het Indisch Sion. De Gereformeerde kerk onder de Compagnie*.

van de *Pax Neerlandica* die het Compagnies bestuur beloofde. In 1646 hadden zich al 217 dorpen met meer dan 60.000 inwoners gevoegd onder het Compagniesbestuur, die door de kerk onderwezen werden, overwegend in hun eigen taal. De dominantie van de kerkendienaren werd in de jaren 1650 verminderd toen de Compagnie op de dorpen wereldlijke leiders belastte met bestuurlijke taken. Christelijk Formosa ging, zoals bekend, ten onder nadat een Chinese invasie in 1662 de Compagnie verjoeg en het eiland onderwierp.

6 Calvinistisch en multicultureel

Neerlands India strekte zich uit van de Kaap de Goede Hoop tot Decima en van Mocha tot Banda. Het kende tal van kleine nederzettingen met enkele dienaren of slechts een klein aantal inwoners, maar ook bezittingen met een bevolking van vele (tien)duizenden. Het aantal christenen was daar soms beperkt tot enkelingen, enkele honderden misschien. Maar er waren ook enkele waar eind achttiende eeuw grote aantallen christenen leefden: 20.000 in de Kaapkolonie, 300.000 op Ceylon, 50.000 in de Molukken, 20.000 in Batavia en Ommelanden. Het calvinistisch Nederlands India kende dus zeer veel inwoners, met culturen en niet-christelijke religies die gedoogd en op het eigen erf gerespecteerd moesten worden. Veel Compagniesnederzettingen waren immers te gast in een geheel andere wereld; andere vormden multiculturele centra, waarin weliswaar de Compagnie de eigen christelijke identiteit duidelijk kon tonen, maar tegelijkertijd grote groepen niet-christenen onder hun eigen wetgeving en bestuur ongestoord lieten leven. Soms stelde het gastland zelfs duidelijke beperkingen aan de leefwereld van de Compagniesdienaren, zoals op Deshima, waar de Japanners formeel elke uiting van christelijk geloof verbood. Elders kon de Compagnie wel een christelijke samenleving proclameren. Maar ook daar was de werking en ruimte ervan begrenst. Want wie de wil noch de macht bezit om andersdenkenden aan het calvinistisch voorschrift te onderwerpen, rest slechts de erkenning van de multiculturele samenleving.

Hét voorbeeld van het *Neerlands India* dat zowel calvinistisch als multicultureel was natuurlijk zijn hoofdstad, Batavia.⁴³ Dat had omstreeks 1700, samen met zijn Ommelanden, ongeveer 70.000 inwoners. Dat oude Batavia had wel iets van een Nederlandse stad. Het kende een kasteel, een muur, poorten, grachten, met typisch Hollandse pakhuizen en grachtenhuizen erlangs. Het kende een Kalverstraat, een Prinsestraat en een Heerestraat, een neo-renaissancistisch stadhuis en dito kerkge-

43. H.E. NIEMEIJER, *Calvinisme en koloniale stadscultuur. Batavia 1619-1725*; G.J. SCHUTTE 'De grote stadskerk: Batavia', in G.J. SCHUTTE, *Indisch Sion*.

bouw. Maar er stonden wel palmbomen langs die grachten, die naast goed Hollands klinkende namen als Buitengracht of Molenvliet ook Tijgersgracht of Kaaimansgracht heetten. En Batavia kende ook veel huizen, gebouwd uit bamboe en atapbladeren, met verandahs waarop mensen van zeer uiteenlopende landaard. Zij stamden uit vele volkeren en stammen, spraken even zovele talen en hingen tal van godsdiensten aan. De grootste groepen waren achtereenvolgens de Chinezen, Javanen, Maleiers, Balinezen en Europeanen. Sommige wijken en zeker de kampings buiten de muren bezaten een specifiek etnisch karakter - vrije Javanen, Balinezen en Buginezen mochten zelfs niet in de binnenstad wonen. De benaming Europeanen was overigens geen raciale maar juridisch-culturele aanduiding: zij omvatte naast geboren Europeanen vooral veel Euraziaten. Daarnaast woonden er veel Mardijkers. Trouwens: meer dan de helft van de bevolking was onvrij, slaven en slavinnen aangevoerd uit Afrika en alle denkbare delen van Azië. Batavia was dus een multi-etnische en multi-culturele stad, met een zeer pluriforme samenleving.

Als hoofdzetel van de Compagnie was de Hoge Regering overtuigd van de voorbeeldfunctie van de stad. De wetgeving liet een serieuze poging zien tot de creatie van een calvinistische samenleving, maar wel onder gelijktijdige erkenning van de koloniale werkelijkheid. Wie christen was, diende ernaar te leven. Maar de Compagnie liet andere etnische en religieuze groepen leven naar eigen opvattingen en gebruiken, feitelijk ook onder eigen intern bestuur. Ondanks herhaald bezwaar van de kerkenraad, stonden er dus tal van tempels en godshuizen in de stad waarin niet-christelijke godsdienstige gebruiken beoefend werden. Ook allerlei aanstootgevende zaken als goktenten, topbanen, hanengevechten, bordelen en opiumkitten werden gedoogd.

Dit gedoogbeleid, dat in de praktijk een haast dualistisch bestuur opleverde en de sociale rust tussen de diverse groeperingen beoogde, voorkwam niet alle sociale en culturele conflicten. Soms liepen de spanningen en tegenstellingen uit de hand. Het meest bekende voorbeeld van een dergelijke ontsporing van etnisch-sociaalcultureel geweld, gevoed door sociaal wantrouwen en massa-hysterie, was de Chinezenmoord in Batavia in 1740. Maar uniek was dat afgrijselijk gebeuren, dat naar schatting een tienduizend Chinese inwoners het leven kostte, niet. Op de Molukken bijvoorbeeld was het conflict tussen diverse dorpen endemisch, en kreeg gewoonlijk een religieus karakter. Ook aan de Kaap was het religieus etiket niet onbekend. Opstandige grensboeren onder leiding van de gevluchte garnizoensluitenant Es-

tienne Barbier stelden tenminste in 1739 dat de Compagnie 'ongedoopte Hottentotten' meer geloofde dan 'wij christenen'.⁴⁴

Maar hoe frequent vonden dat soort conflicten tussen de diverse groepen in de wereld van de Compagnie plaats? Stellenbosch begin achttiende eeuw was een nederzetting zoals er vele waren in de wereld van de VOC.⁴⁵ Het kende grote verschillen op etnisch, sociaal, cultureel en religieus gebied. De inwoners van Stellenbosch waren drie eeuwen geleden bepaaldelijk niet onbekend met conflicten, die uit dergelijke verschillen konden voortkomen of er tenminste door werden gekleurd, zeker op individueel niveau. Maar desondanks kan men Stellenbosch zeker geen samenleving onder spanning noemen.

Stellenbosch telde omstreeks 1710 slechts een paar handen vol huizen (die van hout, riet en leem waren en dus dat jaar in een grote brand grotendeels vernield werden). Maar Stellenbosch was natuurlijk wel het centrum van het district, gesymboliseerd door kerk, pastorie en landdrostkantoor. Het had, ondanks Welgelegen, Liber-Tas, Elsenburg, Zandvliet en enkele landgoederen meer, nog niets van het beeld van het Groot Constantia Syndroom. Het was een eenvoudig dorp, landelijk en vooral pluriform en multi-cultureel.

Het preciese aantal bewoners is onduidelijk. De VOC-archieven verschaffen geen opgave van het aantal Khoikhoi die in en rondom Stellenbosch woonden - zij waren immers geen onderdanen van de Compagnie. Het zullen er overigens niet weinig geweest zijn. Reeds toen waren zij bezig elementen van de westerse cultuur over te nemen - Europese kleding en tabaksgebruik bijvoorbeeld. Ook waren zij gewend aan (seizoen)arbeid bij de Compagnie en de Vrijburger boeren.⁴⁶ Een arbeid die onmisbaar was voor hun werkgevers, ook al was het bij gebrek aan beter. Driekwart eeuw later was Hendrik Cloete op dat punt tenminste heel duidelijk: 'aan de gantsche Caabse wareld [is] bekend, hoe lastig 't den Landman valt, zijn landbouw met Hottentotten voort te setten'.⁴⁷

44. G.J. SCHUTTE, 'Company and colonist at the Cape', in Richard Elphick and Hermann Giliomee eds., *The Shaping of South African Society 1652-1820* (Kaapstad, 1979) p. 197.

45. A.W. BIEWENGA, *De Kaap de Goede Hoop, een Nederlandse vestigingskolonie, 1680-1730*; G.J. SCHUTTE, 'Ad Fontes. Over Samuel Elsevier, zijn vrouwen en zijn slaven. Een voorstel tot herinterpretatie', *Historia* 45(2), November 2000, pp. 347-369; V. PIETERS en G.J. SCHUTTE, 'Een vergeten Kaapse dichteres: Aletta Beck', *Tydskrif vir Geesteswetenskappe* 39 (1999) pp. 67-84.

46. A. B. SMITH en R.H. PHEIFFER eds., *The Khoikhoi at the Cape of Good Hope. Seventeenth-century drawings in the South African Library* (Kaapstad, 1993).

47. G.J. SCHUTTE ed., *Hendrik Cloete, Groot Constantia en de Compagnie 1778-1799* (ter perse), IB bijlage 3.

Dominee Kalden, die Zandvliet bezat, zal geprobeerd hebben in contacten met Khoikhoi het christelijk geloof uit te leggen; bij zijn terugkeer naar patria in 1708 werd hij vergezeld door een Khoi die in Nederland gedoopt werd.⁴⁸ Wie dat ongetwijfeld ook geprobeerd heeft, was de voormalige secretaris van de Politieke Raad, woonachtig op Stellenbosch sinds omstreeks 1700 en ouderling J.W. van Grevenbroek.⁴⁹ Men kan zich voorstellen, dat Van Grevenbroek hen op straat aansprak, want hij sprak een enkel woordje van hun taal. Hij was - evenals de secretaris Kolbe trouwens - genteresseerd voor ook hun levenswijs en cultuur en heeft als eerste daarover geschreven uit eigen waarneming.

De Vrijburgers en Compagniesdienaren op Stellenbosch en district samen telden toen een kleine 500 mensen. Veel van hen kennen we goed. De landdrosten waren allemaal geboren Nederlanders, totdat Marthinus Bergh de functie verwierf in 1721; hij was een geboren Kapenaar. Hun secretaris in de jaren 1711-1713 was de geleerde Peter Kolbe - een Lutheraan uit Duitsland. *Pastor loci* was dominee Beck, die in 1704 arriveerde en ongetrouwd was en werd verzorgd door zijn geleerde zuster Aletta Beck; zij waren kinderen van een Arnhemse schoolmeester. Zij was een verdienstelijke dichteresse, en trouwde in 1709 met landdrost met S.M. de Meurs (overleden 1711), en ruim vier jaren later met Kaje Jesse Slotsboo, een Deen die weldra garnizoenscommandant aan de Kaap werd. Haar broer was toen al getrouwd met Johanna Constantia Elsevier, een dochter van de Kaapse Secunde, Samuel Elsevier, een oud-gast die voorheen op Ceylon had gediend; hij kon het kennelijk goed vinden met de Van der Stels. Was Elseviers eerste vrouw - en Johanna Constantia's moeder - een Mesties, dochter van een Amsterdamse vader en Indiase moeder? Voor Simon van der Stel en zijn zoons staat een dergelijk afstamming vast - sprak dit gezelschap van oudgasten onderling misschien Portugees?

Er woonden verscheidene slaven op Stellenbosch; zij stamden uit allerlei oorden. Volgens de ontevreden Vrijburgerboeren gebruikten Willem Adriaan van der Stel en zijn vrienden hun posities om de schaarse slaven voor zichzelf te reserveren of die onder de marktprijs aan te schaffen. Naast slaven en slavinnen woonden er vanaf het begin ook een aantal Vrijzwarten op Stellenbosch.⁵⁰ Hun namen ver-

48. D.W. KRUGER en C.J. BEYERS (eds.), *Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek II* (SABW II) (Kaapstad, 1972), p. 362; Kalden werd in 1721 opnieuw uitgezonden en was 1722-1737 predikant op Ceylon.

49. A.V. VAN STEKELENBURG, 'Een intellectueel in de vroege Kaapkolonie: de nalatenschap van Jan Willem van Grevenbroek (1644-1726)', *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans* 8 (2001) pp. 3-34.

50. J.L. HATTINGH, *Die eerste Vryswartes van Stellenbosch 1679-1720* (Bellville, 1981).

raadden hun afkomst: Anthonie van Angola, Louis van Bengalen (gehuwd met Rebecca van Macassar), Jan van Ceylon, Evert van Guinee. De meesten van hen waren tegen 1710 overleden, maar er waren toen weer anderen. Rangton van Bali bijvoorbeeld, een oud-slaaf van de Elseviers; hij was timmerman en vrijman sinds 1712.⁵¹ Rangton vergat zijn herkomst niet; hij droeg soms een sarong en zat kennelijk liefst gehurkt op een matje, want hij bezat geen tafel of stoelen. Rangton at waarschijnlijk ook liefst rijst, hij was niet gehuwd en werd nooit christen, hij bleef Boeddhist. Andere Vrijzwarten waren christenen, soms zelfs lidmaat.

Oosterlingen kende men overigens in Stellenbosch nog veel meer. Sinds 1694 woonde er bijvoorbeeld een vijftigtal Macassaren. Hun leider was Sjeik Joesoef, een vorstentelg uit Sulawesi die daadwerkelijk een tegenstander was van het Compagniesbeleid op Java en daarom verbannen was naar de Kaap. Hij stierf in 1699; het huis waarin hij en zijn volgelingen woonden werd pas in 1707 verkocht en werd onderdeel van Zandvliet. Sjeik Joesoef geldt voor de grondlegger van de Islam aan de Kaap. Hij was dus niet zomaar een vrome Moslim, zijn kramat is een gedenkteken tot op de huidige dag.⁵² Zijn heiligheid en voorbeeld wordt ook op Sulawesi tot op de huidige dag vereerd - ooit heb ik bloesembladen op zijn graf in Gowa gestrooid.

Stellenbosch was dus duidelijk een koloniale gemeenschap, etnisch pluriform en multicultureel. Relaties tussen mensen uit diverse achtergronden waren bepaald niet ongekend en ongewenst aan de Kaap. De VOC was een mannenwereld.

Anders dan in diverse Afrikaanse en Aziatische samenlevingen genoten volgens sommige historici de vrouwen in de wereld van de VOC een weinig benijdenswaardige positie. De christelijke boodschap leverde bepaald geen bevrijding aan de vrouwen, maar onderwerping aan een sterk patriarchaal gezag.⁵³ Inderdaad legde de Gereformeerde kerk veel nadruk op het huwelijk, en het huwelijksformulier eiste onderdanigheid van de vrouw aan de man. Tegelijkertijd stonden de Nederlandse vrouwen in de 17e eeuw bekend om hun vrijheid en zelfstandigheid,

-
51. R.H. SHELL, 'The short life and personal belongings of one slave: Rangton of Bali, 1673-1720', *Kronos* 18 (1991) 1-6; G.J. SCHUTTE, 'Nogmaals Rangton van Bali', *Kronos* 19 (1992) pp. 161-166.
 52. W.J. de Kock *SABW I*, pp. 429-430; Smuts, *Stellenbosch drie eeue*, p. 279; *Resolusies Politieke Raad*, III pp. 457, 465.
 53. B. WATSON ANDAYA (ed.), *Other Pasts: women, gender, and history in early modern Southeast Asia* (Honolulu 2000); vergelijk de recensie van Gayle K. BRUNELLE in *Itinerario* 25 (2001) pp. 235-236.

hun vrijbandigheid haast.⁵⁴ De VOC-archieven bevestigen dat de VOC-vrouwen diezelfde mentaliteit hadden; wie de top van de Compagnie in Batavia en elders bestudeert, stuit op facties en kongsi's die langs vrouwelijke-familielijnen liepen. We kennen bovendien een reeks van opmerkelijk vrouwen uit de wereld van de VOC: Saartje Specx en Cornelia van Nijenroode bijvoorbeeld, en natuurlijk Eva/Krotoa, Angela van Bengalen, Griet Eksteen, Machtelt Smit, Pieterella en Armosijn van die Kaap.⁵⁵ Al die vrouwen belichaamden letterlijk de ontmoeting van Oost en West, de pijn en de mogelijkheden van een leven tussen (of in?) twee culturen.

Mijn favoriet onder al die VOC-vrouwen is Grisella van die Kaap.⁵⁶ Heel veel weten we niet van haar. Zij was een slavin van de Compagnie, werd vrijgekocht en trouwde met een oud-Compagniesdienaar die Vrijburger werd en bakker was. Zij was de moeder van een aantal kinderen, zowel voor als tijdens haar huwelijk geboren. In september 1724 diende de 'seer needrige dienaressse Grisella van de Caab, huijsvrouw van den burger Jan Stavorinus' bij de Kaapse regering een rekest in om de vrijlating van haar 13-jarige zoon Jan van de Caap, omdat zij 'denselven gaarne van zijne slaafse dienstbaarheid bevrijd sag, en tot een beeter leevens manier wilde opvoeden'. Zelden is zo helder en zo beknopt, men kan haast zeggen: naïef vanzelfsprekend, de menselijke waardigheid verwoord - en dus de slavernij veroordeeld: Grisella wilde haar zoon opvoeden tot 'een beeter leeven'.

In de wereld van de VOC had een dergelijk leven als vrije echter zijn prijs. Om zoon Jan 'uijt slavernij te ontslaan ende gunstelijk in vrijdom te stellen', was zij bereid 'een kloeke en gesonde mansslaaf, gent. Jeremias van Ceijlon, in zijn plaats

-
54. A.TH. VAN DEURSEN, *Het kopergeld van de Gouden Eeuw*. Dl II Volkskultuur (Assen 1978); A.TH. VAN DEURSEN, *Een dorp in de polder. Graft in de zeventiende eeuw* (Amsterdam, 1994).
55. Saartje: F.C. GERRETSON, *Coens eer herstel* (Amsterdam, 1944); Cornelia: L. BLUSSÉ, *Bitters bruid. Een koloniaal huwelijksdrama in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1997); Eva: V.C. MALHERBE, *Krotoa, called Eva: a woman between* (Kaapstad, 1990), zie ook D. SLEIGH, *Eilande* (Kaapstad 2002); Griet: R.S. VILJOEN, “‘Till Murder Do Us Part’”. The Story of Griet and Hendrik Eksteen’, *South African Historical Journal* 33, 1995, pp. 13-32; Pieterella: D. MATTHEE, *Pieterella van die Kaap* (Kaapstad, 2000); Machtelt: K. SCHOEMAN, *Dogter van Sion. Machtelt Smit en die 18e-eeuse samelewing aan die Kaap, 1749-1799* (Kaapstad, 1997); Armosyn: K. SCHOEMAN, *Armosyn van die Kaap* (Kaapstad, 2001); K. SCHOEMAN, *Armosyn van die Kaap*, p. 642 volgende.
56. G.J. SCHUTTE, *Het Calvinistisch Nederland*, p. 75.

aan de E. Comp. in eigendom over te geven'.⁵⁷ Ook twee in slavernij geboren dochters kocht zij mettertijd tegen dezelfde prijs vrij.

Grisella van die Kaap kende dus het uitgangspunt van het discours over de vrijheid en rechten van de mens, maar eigende zich die kennelijk moeiteloos toe in een wereld waarin het tegenovergestelde recht was. Blijkbaar moeiteloos verbond zij twee denkwerelden, verenigde in één zin twee intellectuele discours die naar onze opvatting elkaar volslagen uitsluiten. Daarmee schonk Grisella van de Caap ons haarscherp een blik op de verbijsterende werkelijkheid, het denken en gevoelen van de mensen van toen.

8 Epiloog

Er liggen vier eeuwen tussen ons en de oprichting van de VOC, en twee eeuwen na haar opheffing. Haar geschiedenis roept een scala aan herinneringen, verhalen, inzichten en emoties op. Sommige roepen onze bewondering op, andere onze verbazing of zelfs verbijstering en afschuw. Historici hebben in hun gereedschapskist tal van begrippen als de nuancering, de vergelijking en het verstaan; hun doelstelling is het verleden verklaren, 'wie es eigenlijk gewesen sei'. De bestudering van de geschiedenis van de VOC leert, dat zij bij uitstek een voorbeeld geeft van de afstand tussen beeldvorming en werkelijkheid, omdat de relatie tussen norm en feit in *Neerlands India* zo ingewikkeld lag. Toch, ook al wijst men een omgang met het verleden af die onze eigen tijd en opvattingen tot maatstaf maakt, er blijft een zeker gevoel van ongemak.

Dit temeer omdat wij ook het optimisme van de Patriotten en Bataven geheel verloren hebben. Die beloofden een betere wereld toen zij die van de Compagnie beëindigden, in naief vertrouwen op de Verlichtingsideologie vol vooruitgangsgeloof en westers liberaal superioriteitsgevoel. Maar de eeuw van Vasco Da Gama werd opgevolgd door die van Darwin, met zijn biologisch racisme, zijn kolonialisme en modern imperialisme. Toen werd de derde wereld pas echt ingelijfd in Wallersteins wereldstelsel, slachtoffer van het structurele onevenwicht tussen noord-zuid en het globalisme.

De wereld van de VOC, *Neerlands India*: zij was calvinistisch en multi-cultureel. Een verleden dat op vele punten herkenbaar is, en tegelijkertijd ver achter ons ligt. Daarom blijft het een moeizame taak, haar herinnering en erfenis eerlijk te beschrijven, recht te doen aan de mensen van toen. Men wordt daarbij immers herhaaldelijk herinnerd aan de bijbelse wijsheid: iedere dag heeft genoeg aan zijn

57. G.C. DE WET ed., *Resolusies van die Politieke Raad*, VII (Johannesburg, 1971) pp. 76-77.

eigen kwaad. En wordt zich bewust van de droeve constatering: *Tussen jou en my, zingt Dozi, tussen jou en my lê daar 'n berg - Tafelberg*: de wereld van de VOC is ons vreemd geworden.

Summary

The VOC world: Calvinist and Multi-cultural

The VOC was founded by a group of Dutch merchants and was one of the first and most successful multinationals. It represented the history of Western expansion and was an agent of the modern world system and globalisation. But its 1602 charter (*Octroy*) gave the Company also public authority, the right to make war and peace, and to acquire and govern countries and nations. The historiography of the Company, therefore, can not be restricted to travel, commerce and money, but has to give attention too to state formation and the making of a new society. Seventeenth- and eighteenth century cities such as Batavia, Colombo, Malacca and Cape Town demonstrated its vitality, and both modern Indonesia and South Africa are part of its legacy.

The formation of the VOC world, of course, had to do with maritime expansion, commercial conflicts and wars, monopolies and colonialism. But that's not the whole story. The creation of the VOC State had also much to do with the encounter of cultures and religions, the meeting of East and West, the moulding of new societies. The VOC State stretched from Cape Town to Nagasaki, its subjects and inhabitants came from many parts of Europe, Africa and Asia, and in many parts of it various ethnic and cultural groups lived next to each other in crowded areas or pluriform cities. How did the VOC State accommodate all these groups and cultures and by which policy did it keep peace and order? It is time for a close scrutiny of the policies that guided the formation of the VOC State and gave *Nederlandsch India* its identity: at the same time Calvinist and multi-cultural.